

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XIX

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК

XIX

Београд, 2014.

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК XIX
2014.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

проф. др Милорад Дешић (Београд), проф. др Милан Драгичевић (Бања Лука),
проф. др Ценка Иванова (Велико Търново),
проф. др Милош Ковачевић (Крагујевац), prof. dr Pavel Krejčí (Brno),
проф. др Радмило Маројевић (Београд), проф. др Валерий Михайлович Мокиенко
(Санкт-Петербург), проф. др Мирослав Николић (Београд), проф. др Бранислав Остојић (Никшић),
prof. dr Mihai Radan (Temişoara), проф. др Радоје Симић, председник Одбора (Београд),
проф. др Љилана Суботић (Нови Сад), проф. др Ольга Ивановна Трофимкина (Санкт-Петербург),
проф. др Божо Ђорић (Београд)

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

проф. др Радоје Симић

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ

Др Михаило Шћепановић

ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Милан Крсмановић

ПРЕВОДИ РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Сергеј Мацура

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Милош Ковачевић, проф. др Божо Ђорић, проф. др Радоје Симић,
проф. др Радмило Маројевић, проф. др Милорад Дешић, проф. др Првослав Радић,
др Смиљка Стојановић, др Стана Ристић, проф. др Срето Танасић, проф. др Веран Станојевић

САВЕТ

проф. др Срето Танасић (Београд–Ниш), проф. др Владислава Ружић (Нови Сад),
проф. др Милан Стакић (Београд)

Већина радова домаћих стручњака израђена је у оквиру научних пројеката које финансирају министарства Србије, Црне Горе и Републике Српске

Компјутерска припрема и штампа: „ЧИГОЈА ШТАМПА“

Божо Торић

Радове у овој књизи „Српског језика“ аутори су посветили
проф. др *Божу Ђорићу*
поводом четрдесете годишњице научног
и педагошког рада

811.163.41'373.45:811.512.161
930.85(=163.41)

ПРВОСЛАВ Т. РАДИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 15.08.2013.
Прихваћен: 15.12.2013.

ИЗ ПЕРИОДИЗАЦИЈЕ ОРИЈЕНТАЛНИХ УТИЦАЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Иако су везе српског језика са оријенталним језицима веома старе, оне су посебно обележиле период од XIV века. Највише турских језичких трагова остало је дуж главних стратегијских праваца турског надирања, чему су допринеле и миграције српског становништва које су разносиле турцизме далеко од средишних балканских области. Контакти српског и турског језика остваривали су се у широкој социолингвистичкој скали коју је наметао турски освајач. Снажно потискивање турске власти с Балкана крајем XIX века и њено коначно протеривање почетком XX века имало је за последицу осеку турцизама, до које је неизбежно дошло укључивањем ове области у другачији, већ увелико европски цивилизацијски миље. Бројни турцизми су, међутим, оставили неизбрисив траг прошлих времена са тежњом да се ова лексика подмлађује и укључује у процесе тананих стилско-семантичких нијансирања у српском језику.

Кључне речи: српски језик, оријентализми, турцизми, балканизми, балканизација, стандардизација, европеизација, глобализам, пуризам.

* prvoslavr@yahoo.com

I. О ДРЕВНИМ ВЕЗАМА СА ТУРАНСКИМ (ТУРКИЈСКИМ) НАРОДИМА

Упућеност Словена на Исток и народе Истока је врло стара, што прои-
зилази из специфичног географског положаја словенског народа. Већ се на
праиндоевропском плану за Словене из периода прасловенске постојбине
претпоставља да су се на западу граничили са Германима и Романима, а на
истоку са Иранцима. Тај средишни положај је „прасловенском дијалекту“ уне-
колико омогућавао посредничку улогу између источних и западних индоевроп-
ских група. Природа ове везе није заобишла културолошки план. Лингвистичка
палеонтологија (археологија) сведочи, тако, да су у области религијске
терминологије Словени били ближи Индоиранцима, посебно Иранцима (исп.
струс. *богъ, святъ, слово* : стиран. *baga, spenta, sravah*), док, на другој страни,
лексичке подударности између прасловенског и западноиндоевропских језика
показују да овде доминирају термини из привредног живота, често са значењем
техничког средства (Трубецкој 2004: 86).¹ Полазећи од те подвојености Сло-
вена између Истока и Запада, Н. Трубецкој истиче да су у почетку „Словени
'душом' тежили ка источним Индоиранцима, а 'телом', услед географских и
материјално-животних услова, ка западним Индоевропљанима“ (Исто: 89). У
науци је, штавише, својевремено изношена претпоставка о иранском пореклу
Срба (и Хрвата), који су се, сматрало се, временом стопили међу Словене,
оставивши им своје етничко име и задржавши позицију неке врсте војног
племства (в. Лома 2002: 87).²

Словени су, међутим, успостављали везе и са источњачким народима који
нису индоевропског порекла. Ту међу најстаријим и најсложенијим везама
спадају оне које Словени успостављају са бројним туранским (туркијским)
народима, припадницима велике урало-алтајске језичке породице. Већ се за
период од III до VII века претпостављају везе између прасловенских и ту-
ранских племена, Авара и Хуна, о чему сведоче трагови туранске лексике (тј.
туранског лексичког посредовања) у словенским језицима, на пример у срп.
књига, ковчег, крчаг, сабља, чаша, или *крагуј* („врста птице“), *шаран* („врста
рибе“), *шеввар* („врста барске биљке“) и др. (исп. Москов 1981: 83).

У време Велике сеобе народа Словени су, дакле, у чврстим контактима
са источњачким народима. У Подунављу налазимо Јужне Словене у додиру са

¹ За ту врсту подударности међу коренима Трубецкој наводи нпр. струс. *сѣмя, зръно, брашњо, лѣха, яблѣко, прася, бобъ, секъра, шило; сѣяти, ковати, плести, сѣщи* (Исто).

² Поједини лингвисти (Н. Ј. Мар) етноним Словен изводили су из „назива иранског племена *Сколоти*, што је стари назив племена које је било познато и под називом *Скити*, који су, према тој хипотези, чинили језгро Словена“ (Пипер 1991: 74). У сваком случају, на ту стару везаност словенског етникума за Исток указиваће потом и други аутори, с аспекта другачијих врста истраживања (нпр. Ребека Вест, Марија Тодорова).

сарматским и хунским племенима, а од VI века налазимо их и у ратном савезу са прототурским Аварима (слов. Обри), са којима нападају границе Римског царства. Тако су снажне словенске миграције у VI и VII веку из Паноније према Балкану и Цариграду (Константинопољу) биле део шире најезде у којој су Словени учествовали заједно са Аварима, за које се претпоставља да су се у следећим вековима асимиловали у словенској маси. О траговима аварског народа српски историчар В. Торковић пише: „Kod nas ostao је рومن Obara (Abara, Avara) dosta živ u toponomastici, naročito u западном делу нашег подручја. Od Blatnog Jezera do бечке шуме цело подручје звало се у VII–VIII веку 'Avaria' i 'terra Avarorum'; jedno vreme, njihova odeljenja behu se grupisala u данашњој Lici. Između Vrbasa i Nina, Zrmanje i Капеle има sedam mesta s nazivom Obrovac i Obarska“ (Ћоровић 2013).³ Након пропасти аварске државе у VIII веку, јужна словенска племена крћу пут сопствене самосталности, а као успомена на аварско-словенски период остало је и у српском језику нешто лексике, као *бан*, *жупан*, или *клобук*, посредством Турака Османлија касније обновљено у форми *калпак* (Скоок 1992: 85).

Веза Словена са народима овог порекла наставила се преко туранских Протобугара (Прабугара), пореклом са Волге, чији су етнички делови такође учествовали у некој врсти савеза са Аварима. Ови Бугари су 679. године за кратко време поробили словенско становништво источног Балкана и створили моћну бугарску државу. Иако је крајна судбина и овог народа била асимилација са тамошњим Словенима, он је поред свог етничког имена *Бугари* и неких антропонима (нпр. *Борис*, *Крум*) на Балкану оставио и један број апелатива, међу којима су и српско *бубрег*, *беочуг*, *белег*, *пашеног*, *тојага* (Роровић 1960: 609, исп. Москов 1981: 92–94).⁴ У следећем периоду су и други, мање познати народи туранског порекла крстарили деловима Балкана, остављајући своје језичке трагове. Тако су Кумани и Печењези, чије се присуство на деловима Балкана датира периодом од XII века (Мирчев 1963: 74), оставили своје етнониме у српској топонимији (исп. *Кумане* у Банату, *Печењевце* у Јабланици).

Иако по обиму скромни, у културолошко-цивилизацијском смислу ови турански лексички наноси су показали значајан семантички распон у словенском идиому. Они су се кретали од назива за делове тела (*бубрег*), преко сродничких односа (*пашеног*), титула великодостојника (*бан*, *жупан*), те

³ „Reč obarski – наставља аутор – означава тачно нешто плаховито и сурово (н. пр. „vikati obarski“). По тој живљој успомени на Avare и по извесним њиховим традицијима (н. пр. назив bana од Bajana) може се рећи, да је утицај Avara био претежнији на западу, међу Slovincima и Hrvatima, него на istoku“ (Исто). П. Скоок (1992: 85), међутим, и назив *Банат* доводи у везу с аварским *бан*.

⁴ Поједине протобугарске лексеме, односно лексеме прихватане протобугарским посреднишвом, бележе и старословенски текстови. И. Поповић подсећа на стсл. *b brěgъ, bělъcigъ, bělъgъ, pašenogъ* (Исто), а К. Мирчев (1963: 74) у оквиру ове скупине наводи и *бисъръ, ковчегъ, коумиръ* (‘идол као верска реалија’). Мирчев сматра да овде вероватно припада и суфикс *-чи* у категорији *nomina agentis* (нпр. *сокачи*, *књигъчи*, Исто) и др.

биљног и животињског света (*шевар; крагуј, шаран*), до предмета различите намене (*беочуг, клубук, књига, ковчег, крчаг, сабља, тојага, чаша*). Природа ових утицаја свакако указује на обресе симбиотичких процеса међу овим народима у појединим историјским периодима.

II. ТУРСКИ (ОСМАНЛИЈСКИ) ПЕРИОД НА БАЛКАНУ

1. У знаку окупације и емиграције (XIV–XIX в.)

У XIV веку још једно освајачко туранско племе, Турци Османлије, долази на Балкан, али као много организованије оно оставља снажније и дуготрајније трагове на широком балканском простору и битно преусмерава токове балканске историје и културе. Оштра супротстављеност два структурна система, српског (индоевропског) као флективног и турског (алтајског) као аглутинативног, условила је да се дејство међујезичких утицаја и овог пута оствари пре свега у области лексике. Контакти српског и турског језика остваривали су се у широкој социolingвистичкој скали коју је наметао турски освајач кроз успостављање нових друштвених и економских односа, стварање нове администрације (управљање државом, војска, судство), нуђење или наметање муслиманске вере и просвете, билингвизам одређених области као последицу колонизације турског становништва, одређени тип патријархалног живота, школовање муслимана српског језика у Турској, популарност турске народне поезије и др.⁵ Већ од XV века бележе се турцизми у српском језику (Skok 1934–1935: 588, Stachowski 1967: 73–76),⁶ а највише турских језичких трагова остаје дуж главних стратегијских праваца турског надирања: Тракија – Македонија – јужна Србија – Рашка област (Санџак) – Босна и Херцеговина. Турцизми су на северозападном правцу захватили и удаљеније области, Славонију, Далмацију, па и Словенију. Томе су допринеле миграције српског становништва које су разнеле турцизме далеко од средишњих балканских области. Српско становништво које се због турског терора од краја XVII века масовно сели у Угарску (гзв. Велика сеоба, 1690), на пример у област Будима, Пеште, Сентандреје, рашириће домет турцизама далеко на север.

⁵ А. Шкаљић (1979: 12), посебно када је реч о стању у Босни и Херцеговини, у прихватању турцизама види пресудну улогу муслимана „srpskohrvatskog jezičkog područja“ који су се школовали у Цариграду, као и народних песама које су „protkane mnoštvom riječi istočnjačkog porijekla“. Са балканског гледишта за овим разлозима трага у литератури и систематиче их К. Казис (1972: 91).

⁶ Под окриљем турског језика ушле су у српски бројне арапске, персијске али и латинске и грчке речи које су се претходно укорениле у турском.

Турцизми су се јавили у врло широком семантичком распону у балканским језицима, а уочено је да у Босни чак и појмови као 'човек' и 'животиња' носе турске називе: *hinsan*, *hajvan* (Роровић 1960: 610). Временом и бројни изрази почињу да функционишу као српско-турски хибриди, као: Манути се *ћорава* посла, Наћи се у *ћор-сокаку*, Запржити некоме *чорбу*, Бити мирођија у свакој *чорби*, Бити глуп као *тон*, Ставити некога у *тон*, Ратовати под *јорган*-планином, Остати као *ћуприја* на Вишеграду, Причати о Марковим *конацима*, Ударати у *таламбасе*, Појести коме *џишерџиу*, Покупити *кајмак*, Тврдити *пазар* (исп.: *чаришијске* приче, *мелем* за душу, *лула дувана*) и др. Дубину овог културолошког продора турцизама показале и бројне пословице, снажно усађене у народну свест, попут: Злату ће се *кујунција* наћи, Бог срећу дијели, а *ашчија чорбу*, *Инат* лош *занат*, исп. Куд сви *Турци*, ту и мали *Мујо*, итд.⁷ Турско присуство на Балкану посебно је обележило градску цивилизацију, о чему говоре и бројни називи занимања (заната), тј. турске лексеме из категорије *nomina agentis* (исп. фус. 4): *абација*, *бакарија*, *бузација*, *даграмаџија*, *зиџија*, *јашмаџија*, *калаџија*, *калуџија*, *кечеџија*, *кујунција*, *кундурија*, *лулеџија*, *мумџија*, *мутаџија*, *сагр(а)џија*, *сакаџија*, *сафунџија*, *таџија*, *тараџија*, *тенећеџија*, *тутунџија*, *ћерпиџија*, *ћулахџија*, *фиралџија*, *фишекџија*, *халвеџија*, *чибуџија*, *шећерџија* и др. (в. Ђурчић 1937). Овде су нарочито бројна била прехранбена, одевна, војничка, државно-административна и музичка занимања. На другој страни, у отоманској Србији српско становништво је било већим делом рурално, што уочава В. Караџић тврдњом да „Народ српски нема других људи осим *сељака*“ (Караџић 1957: 322).⁸ На економском плану, међутим, град је временом остваривао све већи престиж и међу градским становништвом чији матерњи језик није био турски (исп. Kazazić 1972: 91), чиме се продубљивао јаз према сеоским срединама. Економски престиж града морао се, тако, у одређеној мери пренети и на градски идиом, дакле на идиом који се нужно одликовао знатним бројем турцизама.⁹

Иако ће већим делом турске владавине српска књижевност високог стила остати затворена у средњовековни језички идиом, где народне језичке црте и турцизми углавном нису налазили места, књижевност и писменост нижег

⁷ У појединим изрекама и пословицама турцизми бројчано доминирају. У примеру *Чорба чок*, *месо јок*, само лексема *месо* није турцизам.

⁸ Уочавајући тај почетни раскол између руралног и урбаног у српским областима, аутор даље пише: „Оно мало Срба што живе по варошима, као трговци [...] и мајстори [...], зову се *варошани*, и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцима бјеже у Њемачку; зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји још народ и презире“ (Исто).

⁹ Само датирање тог процеса, међутим, није довољно истражено у србистици. Чињеница да у топличком приградском селу Жуч готово до данашњег дана постоји семантичка разлика између слов. лексеме *ложџица* и тур. *кашиџка*, по томе што је један предмет направљен од метала, а други од дрвета (Радић 2010: 256), релативизује појам градског престижа, а свакако га не апсолутизује (исп. фус. 8).

стила, она која је стварана за широке народне слојеве, широм је отворила врата народним језичким особинама, укључујући и турцизме. Типичан пример овог стања у српској књижевности и писмености у Угарској је дело Гаврила Стефановића Венцловића (око 1680–1749), сентандрејског проповедника и писца, преводиоца и беседника, који је на север Угарске дошао млад, ношен снагом српске миграције из 1690. године. Настављајући традицију средњовековне диглосије, његов књижевни рад обухвата два прилично јасно одвојена књижевна корпуса – један писан књижевним (тзв. српскословенским) и други писан народним језиком, тј. „просто србским језиком“, како сам бележи. У овим другим Венцловићевим текстовима присутно је читаво богатство дијалекатске лексике везане за свакодневни живот тамошњих Срба. Његови рукописни зборници писани народним језиком препуни су фолклорних елемената (нпр. пословица, изрека), а у богатом народном вокабулару са тадашњег српско-угарског терена срећу се и бројни турцизми, као *аманет*, *берџет*, *пазар*, *пенџер*, *фајда* и др. (Јовановић 1911). Венцловићеви текстови сведоче да се из бројних турских изведеница у то време увелико осамостаљују турски суфикси те везују и за нетурске основе, исп.: „врло мрзио на свакога обестна и неправa човека, *грабџију*, туђоизелицу“, „јогунце, *пркосије*, инације, гори од горега“, „ако ли је *оаклија* и злица, оно ка и сатана отпадник“, „давати християном леп наук, и изобличавати његову злобу и *злочестлук* му“ (Радић 1990: 400–401). То говори и о процесима формирања посебних стилско-семантичких компоненти код оваквих хибрида и њиховом претежно разговорном карактеру.

Учешће турцизама у тадашњој популарној српској књижевности, ма како то парадоксално звучало, нашло се у функцији својеврсне „демократизације“ српске културе,¹⁰ што не значи да је у црквеним круговима то пролазило без отпора, нарочито у деловима Угарске. Карловачки митрополит Стефан Стратимировић и низ других српских интелектуалаца водили су у XVIII веку читав рат против турцизама у тежњи да спрече одрођавање Срба од европске културе и цивилизације (Поровић 1983: 51). Један други лексички нанос – руски (тј. рускословенски), који је управо у то време снажно заплъуснуо српску културу, није се сматрао опасношћу.

2. Ослобођење Србије и национално устоличење српског народа

Организовани српски устанак против турске власти у Београдском пашалуку почетком XIX века (1804, 1815) био је, стицајем околности, праћен радом на стварању модерног српског књижевног језика. Кључна улога у овом другом послу припала је српском филологу и језичком реформатору Вуку Стефановићу

¹⁰ Слични процеси одвијали су се, нпр., на бугарско-македонском терену у знаку тзв. да-маскинарске литературе (XVI–XIX в.).

Караџићу, чија је реформа полазила од изворног народног језика као јединог могућег ослонаца у стварању књижевног језика. Иако је Караџић одмах стао уз србијанске устанике (1804–1813), када су у питању страни лексички наноси, посебно турцизми, он је наступао као научник – опрезно и рационално. Већ у бечким *Новинама српским* (1816), најављујући прво издање свог *Српског рјечника*, аутор пише: „Будући да се множество Турскихъ рѣчій у нашъ езыкѣ уселило [...] старао самъ се, *колико њ могуће било*, Србскима замѣнити“ (Стефановић 1818, Додаци: 3–15, курз. П.Р.). Речник је, ипак, донео огроман број турцизама којима је Караџић пажљиво одмеравао место у лексичком систему. Бројне српско-турске лексичке дублете заступљене у речнику, као *златар / кујунција, кожуар / ћурчија, кројач / терзија, кувар / ашчија, пастир / чобанин, пушкар / туфекчија* итд. (исп. Ивић 1966: 154–155), распоређује тако што тежи да предност пружи домаћем облику: *кујунција* „vide *златар*“, *ћурчија* „cf. *кожуар*“, *терзија* „cf. *кројач*“, *ашчија* „vide *кувар*“, *чобанин* „cf. *пастир*“, *туфекчија* „cf. *пушкар*“ и сл. Ово ће начело аутор задржати и у другом издању свог речника (исп. Радић 2001: 166–175), а оно ће се неговати и у потоњим српским лексикографским делима. И у жеку снажног националног препорода и романтичарског полета, Караџића, дакле, није напуштао рационални приступ (умерени пуризам) када је реч о турцизмима. Будући да је потекао из народа и да није био оптерећен страним књижевним упливима (нпр. руским, којим је обележена тадашња српска књижевност), он је показивао дозу толеранције према турцизмима. Утолико пре што су турцизми већ вековима уназад дубоко учвршћивани у српском језику, како на урбаном тако на руралном плану. Укључујући се у тумачење разлога који су довели до таквог укоренивања турцизама у српском језику, А. Шкаљић (1979: 14) подсећа на то да у време турске владавине турцизми „*nisu silom niti nekim planskim sistemom nametnuti, i njihovo prisustvo u našem jeziku nije vrijeđalo jezične osjećaje našeg naroda*“.

Тај процес истрајавања турцизама као да није битно ослабио ни у потоњим деценијама XIX века. Можда због тога што ће се нарочито од Српско-турских ратова (1876–1878) у ослобођену, политички независну и економски просперитетну Србију и њене махом градске центре миграцијама с југа и истока, из области под Турском, непрестано стицати Срби, Македонци, Бугари, али и Арумунци, Јевреји и друго становништво, често билингвно.¹¹ Оно ће заједно са својим дијалектима (и језицима) доносити свеже наносе турцизама, о чему добро сведочи тадашњи књижевни и позоришни живот србијанских

¹¹ Овај процес наставиће се и у XX в., у посве другачијим политичким околностима, када ће се миграционим путевима поново сливати становништво рубних и суседних области према средишним деловима Србије. Тако, у време пораста шиптарског сепаратизма на Косову и Метохији, јужној србијанској покрајини, у периоду владавине Јосипа Броза, и посебно после НАТО окупације Косова и Метохије (1999) – велики део српског становништва мигрираће према централној Србији.

метропола. Српска књижевност друге половине XIX века представиће низ успешних књижевних и позоришних јунака (нпр. у делима С. Сремца) што у потрази за бољим животом стижу у србијанске центре из јужних крајева који су најдуже истрајавали под турском управом. Популарност ових јунака се у србијанској култури пренела и на њихов дијалекатски миље, у коме су се налазили бројни турски лексички остаци. Ови лексички наноси биће заступљени и у књижевним делима потоњег периода (Б. Станковић). Тај јужњачки српски идиом је са својим архаизмима и локализмима, у којима су и турцизми имали своје место, постајао знак препознавања одређене социо-културне средине, начина живота тамошњих људи, па и њиховог менталитета (в. III.1).

Но, то је сада већ било и време снажног српског националног конституисања, заснованог на другачијем распореду политичких снага на Балкану, па и другачије постављеним цивилизацијским границама. Потискивање турске власти с Балкана крајем XIX века и њено коначно протеривање почетком XX века имало је за неминовну последицу осеку турцизама, до које је дошло укључивањем ове области у другачији, већ увелико европски цивилизацијски миље. Устоличењем нове српске државе врло брзо је потиснут део турске терминологије везане за државну, војну и грађанску организацију и администрацију, када се у српском (поново) устаљује, на пример, *судија* м. *кадија*, *округ* м. *нахија*, *пушкар* м. *туфегџија*, *кројач* (/ нем. *инајдер*) м. *абаџија*, *трговац* м. *дућанџија*, *златар* м. *кујунџија* итд. На језичком плану су сада могли доћи до изражаја и поједини социолингвистички механизми, чиме су турцизми постајали не само знакови преживелих епско-патријархалних времена и показатељи верске посебности мањег дела балканословенског живља, већ и симбол страног завојевача, дакле свега оног што је колективно памћење хришћана о томе могло и морало сачувати (в. III.1). Тако ће крајем XIX века у српској науци јачати тзв. филолошка школа која заступа пуристичка схватања, правдајући то неговањем Карацићевог филолошког концепта. Представници ове школе залагали су се, између осталог, да се многе стране речи – пре свега турцизми – протерају и замене домаћим, те да се, на пример, устали *прозор* м. *пенџер*, *пријатељство* м. *достлук*, *лађа* м. *ђемџија* и др., али су на удар дошли и већ поодавно одомаћени турцизми, као *кашика*, *јастук*, *бакар*, за које се предлажу *ожица* (/ *лажица*), *узглавица* (/ *узглавље*), *мед* (Окука 2006: 40). Пуристички захвати овог периода захтевају подробнија истраживања, иако у науци нема јединственог става ни око питања да ли је у балканским језицима било пуристичких назора према турцизмима. Анализирајући ставове појединих истраживача, посебно П. Скока, у вези с пуристичким покретима након стварања слободних балканских држава, К. Казазис пише: „It is, however, somewhat of a surprise to hear Skok (1935, p. 251) say that he knows of no puristic tendencies in the Balkans directed against Turkisms“ (Kazazis 1972: 91–92).

III. ТУРЦИЗМИ И „ЕВРОПСКИ“ БАЛКАН XX И ПОЧЕТКОМ XXI ВЕКА

1. Турцизми као природни сапутници српског језика

Иако скрајнути са главног цивилизацијског тока, турцизми су и почетком XX века остали чврсто везани за српски дијалекатски миље, а преко разговорног језика и појединих књижевних тема црпених из различитих области (јужна Србија, Македонија, Босна и др.) и даље су били верни пратилац српског књижевног језика. Ипак, нови талас проевропски настројених српских интелектуалаца гледао је на турско културно наследство, укључујући и турцизме, као на сметњу српском проевропском путу, што је пратило и друге балканске народе: „Као болесници који познају своју болест, – пише љутито српски књижевни критичар Ј. Скерлић 1902. године – ми осећамо да страдамо од оног индолентног, чамотног Истока који нам је у крв прешао. Четири стотине година робовања под једном фаталистичком и нижом расом оставиле су дубоке и неизгладиве трагове на нашем националном карактеру, и требаће још много воде да протече Дунавом, па да се сасвим ослободимо тога кобног наследства прошлости“ (Скерлић 1964–IV: 192). Тиме је у једном периоду створена илузија о постојању неке врсте културолошког двојства у српској књижевности. Ово можда најбоље показују Скерлићеве критичке оцене о књижевној заоставштини Стевана Сремца (1855–1906), добрим делом окренутој јужносрбијанским областима. Вероватно не случајно, у критици Сремчева дела Скерлић (1909) управо иронично користи доста турцизама: „У његовим приповеткама – пише он – има сувише *ашчиница*, *прчварница*, *подрума*, *кафана*, *механа* и *биртија* [...] Његови предмети су ‘*крканлуци*’ и пијанке ‘*ђувеч-кардаша*’“ (Скерлић 1964–III: 300, курс. П. Р.). Скерлић се, очито, у свом проевропском заносу није стигао упознати са политичким и културолошким дилемама које су на Балкану, располућеном између Истока и Запада, постојале најмање од времена пада Византије под Турке.¹²

Ипак, дуго присуство Турске на Балкану утицало је на то да турцизми трајно уђу у баштину српског језика и њихов број се у народном језику данас мери хиљадама,¹³ од чега је знатан део присутан и у књижевном језику. Мало ко би данас од просечно образованих Срба помислио да су именице *башта*, *боја*, *дугме*, *ексер*, *јастук*, *кашика*, *маказе*, *марама*, *ракија*, *сат*, *тезга*, *тон*, *чарапа*, *чесма*, *чизма*, *џеп*, *шећер* и др. турске по пореклу. За њих данас и нема

¹² Још ће последњи византијски великодостојник, опредељујући се између ових утицаја, у то време исказаних као две спољнополитичке опасности, записати: „Боље султанов турбан него кардиналов шешир“. То ће се на готово исти начин касније поновити у једној српској народној пословици: „Боље је да те ћера Турчин са сабљом него Швабо с пером“.

¹³ Овде цитирано издање Шкаљићевог речника садржи 8742 речи и израза.

(или углавном нема) одговарајућег еквивалента међу лексемама словенског порекла, што им свакако обезбеђује трајно присуство у српском језику. За-ступљеност турцизама у Речнику Матице српске (*Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, 1967–1976), показала је не само њихово даље присуство у српском књижевном језику, него спорадично и њихово гранање и подмлађивање. Знатан њихов број богати и лексику савремених медија, и поред чињенице да је много пута реч о архаизмима или историзмима. Тако ће својевремено у српским опозиционим медијима водећи чланови Социјалистичке партије Србије бити названи „Милошевићевим *чаушима*“ (Глас јавности, Београд, 15. II 1999, 5), на Косову и Метохији ће Срби протестовати „против шиптарског *зулума*“ (ТВ Палма плус, Јагодина, 28. VI 1999), а један смењени функционер из Републике Српске ту смену ће назвати „*јаничарским* превратом“ (Блиц, Београд, 17. VI 1998, 2). Један лист је пренео апел београдске полиције да се Београђани током Српске нове године „уздрже од *шенлука*“ (Блиц, 15. I 2004, 11), а други је процењивао како ће једна партија „изаћи на *мегдан* радикалима“ (Вечерње новости, 24. II 2004, 4). Наслов „Анрија *тобџија*“ у једној спортској рубрици требало је да похвали успех познатог фудбалера на једној ногометној утакмици (Вечерње новости, 24. II 2004, 48), а један руководилац Електропривреде Србије изјавио је пред медијима: „Не могу да *арчим* имовину ЕПС-а“ (РТС 1, 29. X 2013). Турцизми су под окриљем разговорног стила снажно захватили филмске преводе (исп. *кавгаџија* : енгл. *trouble maker*, Самсон и Далила), ушли у називе медијских рубрика („Кухињски *калфа*“, РТС 1, 2013), или квизове („Која наша реч од четири слова значи исто што и недостатак?“ – одговор: *мана*, ТВБК, 18. IV 2004). Нису заобишли називе (малих) улица („Чумићево *сокаче*“, „Чкаљино *сокаче*“), угоститељских објеката (нпр. „*Кафаница* Трг“, Београд), интернет-сајтова (www.e-dusan.com), нити ТВ рекламе („*Chipsy – Domaćinski gurmanluk*“, ¹⁴ ТВБ92, 13. XI 2013) и рекламе са градских билборда („*Veče sevdaha*“, ¹⁵ Београд, 6. XI 2013) – итд.

Како се већ из ових примера види, у овом корпусу турцизама највећи је број оних који су употребљени као стилско средство, резервисано за изражавање повећаног степена емотивног односа. Иако неки од њих носе афирмативно значење и патину „старих добрих времена“ (нпр. *тобџија*, *севдах*, *калфа*, *сокаче*, *кафаница*, *дућан*), знатан број сведочи о миљеу иживелог и превазиђеног доба, те се налази у функцији ироничности, пејоративности, па и вулгарности (*чауш*, *зулум*, *јаничар*, *шенлук*, *мегдан*, *кавгаџија*, *арчити* и др.). Њихове конотативне вредности су, међутим, често сложеније и на различите начине иновирају у идеолошкој и политичкој сфери, што је, на пример, својевремено бележено у медијима босанских Срба и тамошњим

¹⁴ Реч је о хибридној изведеници, са саставним деловима француско-турског порекла, која је, вероватно не случајно, стављена у социо-културни миље заједно са придевом *домаћински*.

¹⁵ Међу учесницима је наведен и један број певача са муслиманским именима.

извештајима о њиховим сукобима са муслиманима у Босни и Херцеговини (исп. *јуришлија, ишадлија*, Радић 2001: 190). Када се у наслову новинарског текста нађе реченица „Belaj u Srebrenicu dolazi sa strane“ (<http://www.politika.rs/rubrike/Svet...>), онда употребљени турцизам *белаж* вероватно треба да укаже на опасност од присуства исламског (пре свега турског) фундаменталистичког фактора у босанскохерцеговачкој политичкој кризи. Или, даље, у једном звучном новинском наслову наћи ће се: „Русија у јагми за арктичким благом“, где су речи *Русија* и тур. *јагма* повезане у негативном контексту, што вероватно треба да прати одређена асоцијација на Исток.¹⁶ Ту врсту конотације понекад појачава непосредна сучељеност турцизма и његовог домаћег еквивалента. У ТВ реклами за једну емисију титлом су се позивали гледаоци да гледају „како комшије воде рат против слободног суседа“ (TV Happy, 11. IV 2013). Вероватно је турцизам *комишије*, са конотацијом друштвене патријархалности и колективности (исп. фус. 14), свесно сучељен домаћој речи *сусед*, што се овде односи на јединку која се (пре)слободним понашањем на тераси разликује („издиге“?) од околног патријархалног миљеа.¹⁷

Добра прилика за анализу статуса турцизама у савременом српском књижевном језику су преводи турских серија којих је на српским телевизијама последњих година све више (исп. фус. 31). Било би корисно појединим анализама показати које турцизме преводиоци остављају приликом превођења, сматрајући их познатим, или мање-више познатим, српским гледаоцима.¹⁸ Изнећу у овом смислу нека запажања о преводу турске ТВ серије *Сулејман Величанствени* која се емитује на београдској ТВБ92. И летимичан увид у превод¹⁹ намеће извесне закључке. Најпре, средњовековна тематика серије диктирала је потребу преводиоцима да задрже бројне турске речи које су данас архаизми и историзми у српском језику, или су део исламске религиозне и обичајне терминологије. Код таквих речи углавном нема потребе трагати за семантичким еквивалентима у српском језику, јер би то или било немогуће, или би нарушило сам наративни амбијент, исп. *ага, акинција, бег, беглербег*,

¹⁶ У поднаслову ће се, међутим, веза између ових појмова лабавије и мање ангажовано представити, уз ослањање на синонимну и неутралнију реч, исп.: „Глобално *отимање* око Арктика почело је 2007. када је руски истраживач Артур Чилингаров поставио заставу своје земље на Северном полу“ (<http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Rusija-u-jagmi...>, курс. П. Р.).

¹⁷ На једној серији трговинских кеса које су биле донедавно у употреби у Београду налази се одштампан натпис: „Кипујући ову кесу учествујем у уређењу школа у мом лепшем и чистијем *комшилuku*“. И овде је одредиште *комишлук* вероватно требало да сугерише патријархалнији и интимнији миље (где се, нпр., може попиту кафа) у односу на *суседство* (када је реч о званичном ставу, нпр. у вези са *суседним* државама).

¹⁸ Овде се, наравно, у центру пажње не би нашли давно одомаћени турцизми за које углавном данас нема замене.

¹⁹ За анализу је узет један број епизода емитован од 15. X до 30. XI 2013. год. Наравно, приликом овакве анализе треба имати у виду једну методолошку мањкавост: да се овде пореди углавном савремена турска реч са оном која је у српском језику одавно примљена.

валија, везир, диван, ефендија, кадија, паша, саџаџак, сераскер, султан, ферман, хамам, харач, харем; Куран, Курбан бајрам, сунет, хоџа, џамија, шеријат. На другој страни, један део турцизама (тј. речи које се јављају у серији) задржан је у преводу иако српски језик има своју реч истог или готово истог значења. Очито су ове речи задржане због посебне стилске вредности коју имају у српском језику, макар оне и немале у турском ову конотативну компоненту. Примера ради, реч *душманин* у многим контекстима значи посебну врсту непријатеља, непријатеља вишег реда, на пример у верском смислу („Под овим светим кровом хвалиш *душманина*“, каже папа свом саговорнику о Турцима), у смислу харемских сплетки и подметања, те дубоке мржње међу супротстављеним странама („Не дозволи да *душмани* ликују!“), или када значи тамну страну човековог бића („Колико пута ћеш још дозволити *душманину* – говори о својој фаталној амбицији један лик – да распарча твоје срце?“).²⁰ Реч *мелем*, иако носи опште значење ’врста лека-масти’ („Ја имам за тебе *мелем*“), резервисана је и за значење посебно вредног лека, лека вишег реда – душевног лека („Дозволите да једно другом будемо *мелем*“, исп. изр. „мелем за душу“). Реч *пара* остаје у преводу када упућује на јединичност и када је стилски везана за амбијент нижих социјалних слојева („Народ је зарадио коју *пару*“, исп. изр. „немати ни пребијену пару“), а овоме ће се придружити и придевски хибрид *ћорав*, који сугерише пејоративну конотацију („Јеси ли *ћорав*?“), итд.²¹ То говори о врло сложеним механизмима укореењивања турцизама, што за резултат има танано стилско-семантичко нијансирање ове лексике у односу на њене домаће еквиваленте у српском језику.

2. Турцизми у служби вештачке поларизације српске језичке области

Тежња ка европеизацији наметала је на српској страни потребу за отклонном од различитих наноса турске културе и цивилизације, те чвршћу културну везу са Западом, а у ближеом окружењу најпре са Хрватима и Словенцима. На хрватској страни, међутим, покушало се да се однос српско – хрватско угради у унутарбалканску поларизацију Исток – Запад. Већ је хрватски песник Милан Беговић (1876–1948) почетком XX века, вероватно ослањајући се на

²⁰ Да ли је подударност са домаћом именицом *душа* и асоцијација на њу имала какву улогу у мутацији овог значења у српском језику, посебно је питање (исп. „*Dušmanin si, za Voga ne znadeš*“, Škaljić 1979: *düşmân*). Лексема *душманин* је забележена недавно са овом конотативном вредношћу у једном надахнутом политичком говору (в. Ђинђић 2013: 156).

²¹ Наравно, уобичајене су потешкоће преводилаца у трагању за добро нијансираним преводом. О тешкоћама преводилачког посла, обично везаног за потребу брзог превођења, говоре и поједине грубе омашке, као она којом је *бостанци* (тур. *bostancı*) преведено са *бостаница* м. *баитован, вртлар*.

аустроугарски политички приступ,²² писао да српски дух носи печат источне културе, а хрватски западне, са чим се српски интелектуалци нису слагали (Скерлић 1964–IV: 95). Хрватска страна углавном није одустајала од таквог приступа ни у следећим периодима, а у борби против турцизама (и других страних наноса) видела је још једну прилику за своје национално (→ језичко!) профилисање. Иако је хрватски књижевни језик (тј. књижевни језик у Хрвата) узникао на српском етно-лингвистичком простору, тврде пуристичке методе у тамошњој стандардизацији, па и ставови да (такве) језичке политике у српском књижевном језику нема, требало је да оставе утисак о посебности хрватског (књижевног) језика. Под плаштом заштите од београдског централизма,²³ хрватски лингвисти су између два светска рата предузимали широк круг активности. Тако је хрватски граматичар Јулије Бенешкић објавио пред Други светски рат у Пољској граматику „хрватског или српског језика“ (*Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, Warszawa 1939), чији је један одељак посветио српско-хрватским лексичким разликама. Међу тим разликама бележимо и један број турцизама који су узети за српску лексичку одлику насупрот хрватској, као: *кованица* : *пчелар*, *лелек* (*/ итрк*) : *рода*, *ћумругица* : *цариник* и др. Тадашња српска критика је истакла да таква подела не одговара стварном стању ствари, те да су неки од наведених турцизама готово непознати међу Србима (Белић 1998: 134–141).

Петар Губерина је у време фашистичке тзв. Независне Државе Хрватске, заступајући тезу о посебности хрватског књижевног језика, Хрватима саветовао „*da govore književnim jezikom i da izbjegavaju sve turcizme, rusizme, germanizme, romanizme, koje su oznake hrvatskog dijalekatskog govora, a Srbi se tim riječima služe u književnom jeziku*“ (према Okuka 2006: 205). У исто време се, дакле, оваквим тврдњама водила и културолошка битка за српске етничке територије и покушавало показати да је српски књижевни језик настао на хрватској дијалекатској основи (А. Старчевић). А оне су, међутим, доказивале управо супротно. Отуда су се за хрватску језичку политику фашистичког периода турцизми, па и све друге позајмљенице, почели поистовећивати са србизмима, при чему су се они покушавали представити као организована средства за гушење хрватског националног идентитета. Србима је тако, по речима Милета Будака, главног идеолога усташког покрета у НДХ, у језичком смислу „*dobro došao svaki barbarizam, naročito turcizam, samo da se ukloni dobar hrvatski izraz i dade jeziku srpsko obilježje*“ (Исто: 203). Турцизми су, тако, у визури хрватске

²² Однос Аустроугарске према Србима као „оријенталним примитивцима“ требало је да оправда њене захтеве према српским областима, укључујући и геноцид над Србима у Првом светском рату, о чему документовано пише већ Арчибалд Рајс.

²³ Када К. Казазис (1972: 95) пише о престижу београдског стандарда („Belgrade standard“) у Југославији, који је допринео ширењу бројних турцизама на запад Југославије, он запоставља питање удела турцизама у западним дијалектима, а посебно превиђа српску етничку заступљеност у тим областима.

језичке политике постали онај непријатељски, српски језички маркер кога је по снази могла надмашити само српска ћирилица. Тако је на хрватској политичкој сцени теза да је држава која је најзаслужнија за одбијање турских аспирација на Балкану најиндоктриниранаја турском културом допуњена још једним парадоксом: да су турцизми, заједно са ћирилицом (источњачки синдром?!),²⁴ највећа сметња хрватском националном идентитету.

И након Другог светског рата, иако под велом заједничког „српскохрватског језика“, хрватски лингвисти наступају пуристички према турцизмима, те Људевит Јонке (1965: 405) упозорава да „и posljednje vrijeme prodiре u književni језик sve više turgizama“. Иако аутор не аргументује подробније свој утисак, те углавном не даје изворе за турцизме које наводи (нпр. *ћонав* „хром“, *ћифта* „трговчић“, *ћато* „писар“, *чирак* „свијећњак“, *чакшире* „хлаче“, Исто: 406),²⁵ он тврди да књижевни језик, као „savršeniji oblik narodnoga језика“, може функционисати без бројних турцизама који су обележје народног језика (тачније: „štokavskog дијалекта“, Исто). С правом се отуда у књижевном језику, истиче аутор, већ употребљавају многе домаће речи уместо турцизама, на пример, *прозор* м. *пенџер*, *обичај* м. *адет*, *димњак* м. *оџак*, *ручник* м. *нешкир* и др. (Исто). „Čак смо i толико tolerantni – наставља аутор – да i ove druge употребљавамo и književnom језику kada želimo istакnutи neki osobiti kolorit“ (Исто). Формирање сложеног стилско-семантичког колорита у бројним синонимним паровима (нпр. у паровима типа страна : домаћа реч) свакако нема много везе с језичком толеранцијом. Осим тога, ирационална је ауторова бојазан да би нам се због турских (као и немачких, италијанских, руских и енглеских) речи „moglo [...] dogodити да nam језик bude samo po структури slavenski, а po riječima i изразима tuđinski“ (Исто), што, уосталом, и није непознато у лингвистици.²⁶ „Ukratko rečeno, – закључује аутор – književni језик treba svojim prinosom usavršavати i obogaćivати, а ne sakatити i nagrđivати“ (Исто: 407). Да ли је и турцизам у изведеници *сакатити* употребљен као део језичког „обогашивања“ или „нагрђивања“, или је тек знак ауторове „толеранције“ према турцизмима – посебно је питање.²⁷

²⁴ Борба против ћирилице, посебно српске, међу Хрватима траје вековима, а европска јавност је недавно имала прилике обавестити се да је у граду Вуковару хрватско становништво месецима енергично и насилно протестовало против права тамошње српске националне мањине да користи ћирилицу у јавној употреби. (Неуки србијански медији нашироко су извештавали и о прогону „српског језика“ из Вуковара, исп. фус. 26.)

²⁵ Из контекста се стиче утисак да их је аутор забележио у књижевном језику.

²⁶ И необичан ауторов савет да „treba misлити svojim језиком i изражавати se frazeologijom својега književnog језика“ (Исто) у хрватском случају је за знатан део становништва (за говорнике тзв. чакавице и кајкавице) неупотребљив. Јер, њихов идиом се битно разликује од тзв. што-кавице, коју су Карацић и низ европских филолога (почевши од Ј. Копитара и Ф. Миклошича) сматрали српским језиком.

²⁷ И када аутор у овом контексту предлаже „da se često oslobаdamо lokalnih načина изражавања“ (Исто: 406–407), он превећа чињеницу да су турцизми део општебалканског лексич-

На другој страни, муслимани српског језика (Бошњаци) у Босни и Херцеговини и у околним областима, нарочито после распада СФР Југославије, пригрлили су турцизме тежећи да их представе симболом сопственог књижевнојезичког израза и националног идентитета (исп. Okuka 2006: 312–340). Иако од стране хрватске политике сматрани „цвећем хрватског народа“, Бошњаци снажним уносом турцизама у свој израз (посебно оних који чувају консонант *x*, као још један социолингвистички маркер, нпр. *бахнути*, *дохакат*, *кахва*, *лахко*, *мехлем*, *халал*, *хрсуски*, *шехер*, исп. Радић 2003: 115–116) покушавају да изграде јасну језичку дистанцу према суседима. Тако, турцизми, који су у балканске језике ушли „до бубрега“ (Алија Исаковић), треба да представљају нову духовну садржину бошњачког идентитета, а она се у лингвистичком смислу гради како враћањем архаизама и дијалектизама, махом из муслиманских средина, тако стварањем нових речи (нпр. *хефтичник*, према *нед(ј)ељник* и *тједник* код Срба и Хрвата, исп. Okuka 2006: 319). За *Školski rječnik bosanskog jezika* Цевада Јахића (Sarajevo 1999), критика је констатовала да је то „u stvari гјечник оријентализама и дија[lek]tizама“ (Исто: 337), а из списка речи које наводи критичар овог дела може се запазити и присуство иживелих творбених модела, као што су изведенице на *-ли* (нпр. *кабахатли*, *кафезли*, *канли*, *катмерли*, *кијафетли* и др., Исто). Додуше, да такав приступ овом турцизму није ексклузивно бошњачки, показује тврдња српског нормативисте М. Николића (1996: 40) да се у многим примерима *-ли* „понаша као регуларни српски творбени морфем“, „и то релативно продуктиван“.²⁸

*

Иако су везе српског језика с туранским језицима веома старе, оне су посебно обележиле српско-турски период. Непосредне српско-турске културне и језичке везе потрајале су на Балкану у континуитету од неколико векова, а свакако се тај период може рачунати од пада српског Смедерева (1459) до краја Првог балканског рата (1912).²⁹ Повлачење турске власти са Балкана није значило и потпуно повлачење турског живља и турског језика. Зато су српско-турски језички односи на Балкану и у XX веку пролазили кроз одређене етапе, углавном уз постепено опадање снаге и домета турских језичких утицаја. У освиту XXI века повлачење еписко-патријархалног узора живљења у српском народу се ујурбано наставља, што би морало говорити и

ког и фразеолошког инвентара, на шта је одавно указано у литератури (исп. нпр. Sandfeld 1930: 89–93). Уосталом, аутор превиђа и сопствену тврдњу да турске речи и фразе „*žive i danas na velikim područjima narodnoga jezika, i to baš njegova štokavskog dijalekta*“ (Исто: 406, исп. фус. 26).

²⁸ Српски и бошњачки лингвисти исказали су у вези с овим питањима, дакле, међусобно већу блискост него бошњачки и хрватски. Можда управо овакво стање у српској нормативистици подстиче бошњачку страну на још радикалније захвате.

²⁹ И турски језик је у овом периоду примио низ србизама, што није предмет овог рада.

у прилог даљег повлачења турцизама из српског језика. Одавно нема ђачких генерација које су стасавале на српској епици (/ етици) и кроз свој живот и за наук носиле бројне епске стихове, њихове поруке, лексику и фразеологију која није могла без турцизама (нпр. пресудити „ни по *бабу* ни по стричевима“, „доћерати цара до *дувара*“).³⁰ И те ће српске духовне баштине са својим вредносним мерилима, нарочито ако притисак савремене глобализације буде потрајао, у наставним програмима и уџбеничким садржајима бити осетно све мање. На другој страни, доминантно урбан начин живота, на један другачији, оновремени начин, вероватно ће начинити још јачи јаз између процеса даљег повлачења турцизама³¹ и њиховог задржавања у функцији стилских средстава у појединим доменима језичке и књижевнојезичке употребе. То њихово појачано стилистичко нијансирање (где су посебно чести, нпр., тонови интимности, шаљивости, подсмешљивости, потцењивања, ругања, презира) значиће и њихово даље свођење на нижи ниво књижевнојезичке употребе. Ту ће у забавном штиву, лаким литерарним жанровима и новинарским колумнама, што је већ сада обележје српске, али и других балканских средина (исп. Kazazis 1972: 95–96)³², турцизми остати верни пратилац српског књижевног језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998:** Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*, Изабрана дела Александра Белића, осми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Ђинђић 2013:** Марија С. Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (Семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација у рукопису, Универзитет у Београду – Филолошки факултет, Београд.
- Ивић 1966:** Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига друга: Српски рјечник (1818), посебан отисак, Просвета, Београд.

³⁰ Мој колега Петар Ђукановић (1949–1997) знао је небројене епске песме и стихове напамет, радо позивајући млађе колеге и студенте да се у томе такмиче с њим и прихватајући, притом, да се његово познавање песама измери са свеукупним познавањем песама код свих оних који прихвате тај изазов.

³¹ Не треба, међутим, превидети да је од краја XX в. Турска на Балкану економски све присутнија, укључујући и њене политичке претензије према Балкану. На то вероватно указује и обилато присуство турских серија ових година на ТВ каналима у Србији.

³² На тенденциозну употребу турцизама у колумнама Светислава Басаре указује М. Ђинђић (2013: 157).

- Јовановић 1911:** Владан С. Јовановић, *Гаврило Стефановић, Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник, II, Српска краљевска академија, Београд, 105–306.
- Jonke 1965²:** Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb.
- Kazazis 1972:** Kostas Kazazis, *The status of turkisms in the present-day Balkan languages*, Aspects of the Balkans, Continuity and change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23–28, 1969 (edited by Henrik Birnbaum), Mouton, The Hague – Paris, 87–116.
- Карацић 1957:** Вук Стеф. Карацић, *Живот и обичаји народа српскога*, Српска књижевна задруга, коло L, књига 340, Београд.
- Лома 2002:** Александар Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 78, Београд.
- Мирчев 1963:** Кирил Мирчев, *Историјеска граматика на българскиј език*, „Наука и изкуство“, Софија.
- Москов 1981:** Моско Москов, *Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми)*, Съпоставително езикознание, 3–5/1981, Софийски университет „Климент Охридски“, Софија, 80–104.
- Николић 1996:** Мирослав Николић, *Непроменљиви придеви у српском језику*, Наш језик, XXXI/1–5, Институт за српски језик, Београд, 35–54.
- Окука 2006:** Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu (Povjesnica, ideologija, jezička zbilja)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Пипер 1991:** Предраг Пипер, *Увод у славистику I*, Универзитет у Београду – Филолошки факултет, Београд.
- Popović 1960:** Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Popović 1983:** Miodrag Popović, *Pamtivek, Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Радић 1990:** Првослав Радић, *О стилским вредностима хибридних изведеница у српскохрватском књижевном језику (Балканолошки аспект)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад, 399–405.
- Радић 2001:** Првослав Радић, *Турски суфикси у српском језику (са освртом на стање у македонском и бугарском)*, Институт за српски

језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 17, Београд.

Радић 2003: Првослав Радић, *О два аспекта балканизације српског књижевног језика*, Јужнословенски филолог, LIX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 105–152.

Радић 2010: Првослав Радић, *Копачички говор. Етногеографски и културолошки приступ*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 70, Београд.

Sandfeld 1930: Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique, Problèmes et résultats*, Paris 1930.

Скерлић 1964-III: Јован Скерлић, *Писци и књиге, III*, Просвета, Београд.

Скерлић 1964-IV: Јован Скерлић, *Писци и књиге, IV*, Просвета, Београд.

Skok 1934–1935: Petar Skok, *Restes de la langue turque dans les Balkans*, Revue internationale des études balkaniques, Beograd, 585–598.

Скок 1992: Петар Скок, *Долазак Словена на Медитеран*, Catena Mundi – Српска хроника на светским веригама, Књига I, Ибарске новости – Краљево, Магица Срба и исељеника Србије – Београд, 83–94 (репринт).

Stachowski 1967: Stanisław Stachowski, *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CXLV, Prace językoznawcze, 18, Kraków.

Стефановић 1818: Вук Стефановић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч (фототипско издање у едицији: Дела Вука Караџића, Просвета, Београд 1969).

Трубецкој 2004: Николај Трубецкој, *Европа и човечанство*, Логос, Београд (превод и поговор В. Станишић).

Ћоровић 2013: Vladimir Ćorović, *Slovenska plemena i njihova kultura* (интернет, доступно на http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/1_5_1.html – посећено 14. X 2013).

Ђурчић 1937: Вејсил Ђурчић, *Занати и кућна индустрија на Балкану под Турцима*, Књига о Балкану, II, Балкански институт, Београд, 143–157.

Škaljić 1979⁴: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, „Svjetlost“, Sarajevo.

<http://www.politika.rs/rubrike/Svet/t26591.lt.html> – посећено 27. IV 2007.

<http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Rusija-u-jagmi-za-arktackim-blagom.sr.html> – посећено 20. VIII 2011.

ON THE PERIODIZATION OF ORIENTAL INFLUENCES IN THE SERB LANGUAGE

Summary

Although the links between the Serb language and Oriental languages date back far in history, they distinctly marked the period of Ottoman domination in the Balkans, i.e. the period since the 14th century. The most abundant Turkish linguistic traces have remained along the main strategic lines of Ottoman expansion (Thrace – Macedonia – south Serbia – the Raška region – Bosnia and Herzegovina); migrations of the Serb population contributed to their wide reach by disseminating Turkish loanwords far from central Balkan areas. The contacts between the Serb language and Turkish languages occurred in a broad socio-linguistic range dictated by Ottoman conquerors (terminology related to state administration, army, judicial system, commerce, cookery, etc.). Turkish loanwords left a particularly strong imprint on urban civilization and the economic prestige of cities fostered the adoption and spreading of Turkish words. However, this approach needs further exploration. (For example, there are areas populated by Serbs where the semantic distinction between the Slavic lexeme *ložica* and Turkish *kaşika* has persisted almost to the present day: one designates a spoon made of metal, while the other stands for a spoon made of wood). The forceful retreat of Ottoman domination from the Balkans in the late 19th century resulted in the withdrawal of Turkish loanwords, which was inevitable after these areas had been incorporated into a different largely European civilizational context. This was also reflected in some purist interventions toward the Turkish lexical heritage, though their effect was not significant.

A predominantly urban way of life will probably widen the gap – in a different, more modern way – between the process of the further withdrawal of Turkish loanwords and their retaining as stylistic means in particular areas of language usage. The pronounced stylistic shading of Turkish loanwords (where overtones of intimacy, humour, derision, derogation, ridicule and contempt are particularly frequent) will inevitably result in their further degradation to a lower level of standard language usage. Therefore, in entertaining readings, light literary genres and newspapers columns, Turkish loanwords will remain a devoted companion to the Serb standard language. Already nowadays, this trend is typical not only of the Serb linguistic context, but also of other areas of the Balkans.

Prvoslav Radić